

A fogalmazás tanítása

Tartalom

Fogalmazástanításunk jellemzői	3
Mi a fogalmazás?	3
Mi a szöveg?	4
Különböző műfajú szövegek készítése és korrigálása	4
Mi az elbeszélő fogalmazás?	4
Hogyan tanítjuk az elbeszélő fogalmazást?	4
I. A FOGALMAZÁST ELŐKÉSZÍTŐ SZAKASZ	4
II. AZ ÖNÁLLÓ ELBESZÉLÉSKÉSZÍTÉS	4
III. AZ ÖNÁLLÓAN KÉSZÍTETT ELBESZÉLŐ SZÖVEGEK ÖNKORREKCIÓJÁNAK TANÍTÁSA	4
IV. ELBESZÉLÉSKÉSZÍTÉS ÖNÁLLÓAN A 2. SZEMÉLY, AZ OLVASÓ MEGVÁLASZTÁSÁVAL	4
Mit jelent a hírállás tanítása?	4
Hogyan tanítjuk?	4
Mit jelent a hirdetés írásának tanítása?	4
Hogyan tanítjuk?	4
Felhasznált irodalom	4

Fogalmazástanításunk jellemzői

Hogy programunkban már *második osztálytól* kezdődően taníthassuk az írásbeli szövegalkotást, a fogalmazást, arra az első osztályban megkezdett szóbeli szövegalkotás tanítása teremt lehetőséget. A hagyományos gyakorlathoz viszonyítva – a fogalmazás tananyaga a *műfajok tekintetében* kibővült. A műfajok közül második osztályban tanítjuk az *elbeszélést*, a *hírt*, a *hirdetést*. (Harmadik osztályban az előzők mellett a meghívót, a leírást, a jellemzést és a levelet, negyedik osztályban a már felsoroltakon túl a riport és a könyvismertetés készítését is gyakoroltatjuk.)

A fogalmazástanítás problémáinak részletezése előtt leszögezzük: második osztályban a fogalmazástanítást *csak* azoknak a gyerekeknek szabad tanítani, akiknek jó a helyesírásuk, nincsenek írástechnikai gondjaik, és a szóbeli szövegalkotásban jó teljesítményre képesek. A hátrányos helyzetű gyerekeket tehát semmiképpen se készítsük fogalmazásra.

A fogalmazástanítás során már második osztálytól következetesen *érvényesítettjük* a – kommunikációban nélkülözhetetlen szerepet játszó – *2. személy*, a valóságos vagy fiktív olvasó *szempontját*. Ugyanis a szövegbefogadó kiléte nagyban befolyásolja a szöválasztást, a stílust, a szöveg szerkezetét. Gondoljunk csak arra, mennyire más a fogalmazásunk (szövegünk), ha egy eseményről egy felnőttnek, ha egy gyereknek, egy ismerősnek vagy ismeretlennek, ha egy az eseménynél jelen lévő személynek vagy egy nem jelen lévőnek számolunk be.

Gyakorlatunkban szerepet kap a *szövegkorrigálás* tanítása is. A szövegkorrigálást, azaz a javítást eddig csak a pedagógusok végezték. Programunkban a szövegkorrigálás tanítása a fogalmazási szempontból hibás szöveg *gyerekek által történő* javíttatását jelenti a tanult szövegszerkesztési ismeretek (mondatkapcsolás, alanyváltás, szinonimahasználat stb.) aktualizálása révén.

Mi a fogalmazás?

Fogalmazáson olyan írásbeli tevékenységet értünk, melynek során az 1. személy (a fogalmazó) egy általa választott vagy neki kijelölt témáról valakinek (2. személy) valamilyen műfajban szöveget hoz létre. Ha ezt iskolai körülmények között teszi, akkor eközben *rendszerint aktualizálja fogalmazási* (szövegszerkesztési és nyelvhelyességi) *ismereteit* is. A fenti leírás kulcsszavának a *szöveget* tekintjük.

Mi a szöveg?

Mi a szövegnek a nyelvészetben többféle meghatározása ismeretes. Mi a továbbiakban nem adunk a szövegről definíciót, csak néhány jegyét soroljuk fel, elsődlegesen a fogalmazástanítás szempontjából. Ezek a jegyek a szöveget mint a mondathoz viszonyított nagyobb egységet a mondat felől jellemzik, attól különítik el. Ennek értelmében a szöveget egymás után következő, egymáshoz kapcsolódó mondatok rendezett halmazának tekintjük. Tehát a szöveg minőségileg különbözik a mondatok egymásutánjától. Ezt a minőségi különbséget *a mondatok kapcsolódása* adja. A mondatok kapcsolódását pedig a közös téma, illetve az ún. mondatgrammatikai eszközök teszik lehetővé. A következőkben néhány olyan mondatgrammatikai jelenségre hozunk példát, amely az ún. *szövegkoherenciát*, a mondatok kapcsolódását, összetartozását biztosíthatja már a másodikosok fogalmazásában is. A mondatgrammatikai jelenségeket Kiefer Ferenc *Szövegelmélet, szöveggrammatika, szövegnyelvészet* című tanulmánya alapján ismertetjük. (Vö.: *Magyar Nyelvőr*, 1979. 2. szám) Ezeket azért kell ismernie a tanítónak, mert – mint már említettük – a gyerekeknek is tanítjuk a szövegkorrigálást. Másrészt pedig azért is, hogy a fogalmazásokat biztonságosan és szakszerűen tudják javítani a pedagógusok. Mindebből következik, hogy az alábbiakban a szövegtani ismeretek köréből többet közvetítünk, mint amennyit a gyerekeknek tanítunk. (Megjegyezzük, hogy az itt leírt szövegtani tudnivalókat tekintjük az *Anyanyelvi »nyelvtani« ismeretek tanítása* című részben szereplő, a szövegről tanítandók háttérismeretének is.)

A következőkben a mondatgrammatikai eszközök közül bemutatjuk *a határozott névelő használatát, a névmáshasználatot és a szórendet*.

1. A határozott névelő használata

Figyeljük meg a következő mondatokat!

(a) Tegnap délután találkoztam a strandon egy filmrendezővel.

(b) *A filmrendező* elmondta, hogy legújabb filmjéhez főszereplőket keres.

A (b) mondat az (a) nélkül nem érthető, mert nem tudhatjuk, hogy kire utal a mondat határozott alanya. A (b)-ben a határozott névelő funkciója az, hogy a szóban forgó főnevet valami ismerethez kapcsolja. Kézenfekvőnek látszik, hogy ezt az ismert valamint a szöveggörnyezetben keressük. Nézzünk egy újabb példát!

(a) Picasso dél-franciaországi nyaralójába utazott.

(b) *Egy festő* legújabb vásznán dolgozik.

A (b)-ben az *egy festő* határozatlan főnév már nem vonatkozhat Picassóra. A két mondat közötti kapcsolódást csak a határozott névelő tehetné lehetővé a (b) mondatban.

2. A névmáshasználat (a névmásítás)

A névmások szerepe a szövegben az, hogy névszokat helyettesítsenek.

(a) Holnap megyek a barátomhoz. Elmondom *neki* a legújabb híreket.

(b) Valószínűleg találkozni fogok a főnökömmel. Megkérdezem *tőle*, megújítja-e a szerződésemet.

Mind az (a), mind a (b) mondat esetében a névmás biztosítja a koherenciát, azaz utal a másik mondatban szereplő valamely főnévre: (a) barátomhoz – *neki*; (b) főnökömmel – *tőle*.

3. A szórend

A magyar nyelvben a mondatok szórendje viszonylag szabad. Így például a *Péter*; az *Annát* és a *szereti* szavakból a következő mondatok szerkeszthetők:

(a) Péter szereti Annát.

- (b) Péter Annát szereti.
- (c) Annát szereti Péter.
- (d) Annát Péter szereti.
- (e) Szereti Annát Péter.
- (f) Szereti Péter Annát.

A fenti mondatok közül csak az (a) mondat áll meg önmagában mindenfajta szöveggörnyezet nélkül. A többi mondat csak a szövegbe beszerkesztve, más mondatokhoz kapcsolva értelmezhető. Ugyanakkor a szöveggörnyezet meg is határozza, hogy a szövegbe melyik mondat szerkeszthető be.

A továbbiakban a fent ismertetett mondatgrammatikai eszközökön kívül eső kérdésekről (a tematikus főnévről, a részletezésről és az előfeltevésekről) szólunk, amelyek ugyancsak a szövegkoherenciát segítik elő.

1. A tematikus főnevek

- (a) A garázsban volt egy autó.
- (b) Még jó állapotban volt a *kocsi*.
- (c) A jövő héten háromnapos kirándulásra megyünk.
- (d) Szívesen vállaljuk a fárasztó *utazást*.

A fenti mondatokban a (b), illetve a (d) mondat tematikusan továbbviszi az (a), illetve a (c) mondat mondanivalóját. Az (a) és (b) mondatpár esetében ezt a funkciót a *kocsi*, a (c) és (d) mondatpár esetében az *utazást* főnév látja el. Ezt a problémát az iskolai fogalmazástanítás gyakorlata felületesen csupán stilisztikai kérdésként kezelte. Normatív jelszóvá silányította, s csak annyit tanított a gyerekeknek, hogy „kerüljék a szóismétlést”.

2. Részletezés

Előfordulhat, hogy a szövegben egy mondat az előző mondat tartalmát részletezi, magyarázza, pontosítja. Egyik tipikus eset, amikor az első mondat bevezető jellegű, s a szöveg vagy szövegrész elején áll. Példa erre az alábbi két mondatpár.

- (a) Nagyszerű élményben volt részem délután!
- (b) Megnéztem Fellininek a *Nők városa* című filmjét.
- (c) Lassan minden tönkremegy körülöttem.
- (d) A házamról mállik a vakolat, a kertben kiöregedett a szőlő, és a régi barátok is ritkán nyitják rám az ajtót.

3. Az előfeltevések

- (a) A gyerek már megint fagyaltot eszik.
 - (b) Adtál neki pénzt?
- vagy
- (c) Sajnos, nincs pénzem az új Picasso-albumra.
 - (d) Szeretném, ha megajándékoznál velem.

Az (a), (b) mondatok között is, és a (c), (d) mondatok között is nyilvánvaló a kapcsolat. Az előfeltevések tulajdonképpen nem is akkor jelentenek gondot, ha nyelvileg kifejtve található meg a szövegben. Koherenciát bontó hatásuk akkor van, ha a beszélő a 2. személynek a témával kapcsolatos ismereteit, azaz előfeltevéseit figyelmen kívül hagyja, s legfeljebb csak utalásokkal él. A 2. személy ilyenkor – előzetes ismeretek híján – számára inkohérens, tehát nem összefüggő szöveget hallgat vagy olvas. A fogalmazó gyermek legtöbbször az előfeltevések figyelembevétele ellen vét. Igaz, ebben az iskola is ludas, mivel nem jelöli ki a második személyt, tehát az olvasót, akinek a számára a fogalmazás

készül. (Ne gondoljuk persze, hogy a 2. személy pusztán kijelölése önmagában megoldja a problémát.)

Különböző műfajú szövegek készítése és korrigálása

Fogalmazástanításunk keretében – mint azt már fentebb megemlítettük – a második osztályban a hagyományos, ún. iskolai műfajok közül az *elbeszélést*, a publicisztikai műfajok köréből a *hírt*, a mindennapi írásos műfajok közül pedig a *hirdetést* tanítjuk.

Mi az elbeszélő fogalmazás?

Az elbeszélő fogalmazás lényegileg nem más, mint az első osztálytól kezdve a beszédfejlesztés (szóbeli szövegalkotás) keretében gyakorolt elbeszélések írásbeli rögzítése. E rögzítés során a fogalmazó gyerekek tekintettel kell lenni arra, hogy mit és mennyit tud a 2. személy (a valóságos vagy fiktív olvasó) az adott témáról. Mivel tehát a szóbeli elbeszélésekből indulunk ki, emlékeztetünk az elbeszéléstanításnak arra az értelmezésére, amely az első osztályos *Tanítási program Beszédfejlesztés* című fejezetében szerepel.

„Az elbeszélés tanítása olyan szöveg létrehozásának gyakoroltatását jelenti, amely személyek együttes, kommunikációt is feltételező társas cselekvéseit ábrázolja. E műfaj tanítása során gyakoroltatjuk a tanulókkal az események, a szereplők, a helyszínek pontos megjelölését és időrendben történő elmondását.”

Programunkban csak a felsorolt kritériumoknak megfelelő írásos szövegek tekinthetők elbeszélő fogalmazásnak. Fölmerülhet a kérdés: mi a jelentősége az elbeszélő fogalmazás tanításának a gyermek, a serdülő, az ifjú és a felnőtt élete szempontjából. Magyarán: mely képességek kifejlesztése érdekében tanítjuk az elbeszélő fogalmazást? Nem elvi, hanem gyakorlati kérdés, hogy majdnem minden kisiskolás előbb-utóbb a privát életében *levelezni* fog. Lesz néhány olyan is, aki később *újságíróként* (riporterként, hírszerkesztőként) keresi kenyerét, s néhányukból novellista, regényíró lehet. Az elbeszélő fogalmazások a kisgyerekek életében a levélírás, a riportkészítés képességét fejlesztő első etűdök szerepét tölthetik be.

Annak illusztrálására, hogy az elbeszélésben mint szövegben hogyan érhető tetten a szereplők kommunikációja, valamint társas cselekvéseik, egy rövid részletet közlünk Milne *Micimackó* című meséjéből.

„Füles hallgatva álldogált, és bánatosan lógatta a fejét. Micimackó egyszer-kétszer körüljárta.

– Mi történt a farkoddal? – mondta meglepetve.

– Mi történt volna? – mondta Füles.

– Nem látom sehol.

– Tényleg?

– Tényleg. Ebben nem lehet tévedni. Mert vagy van, vagy nincs. És itt nincs.

– Hát akkor mi van helyette?

– Semmi.

– *Mindjárt megnézem – mondta Füles, és lassan és óvatosan megfordult, hogy lássa azt a helyet, ahol a farka volt az imént, aztán ráérezte, hogy nem látja, visszafordult, lelógatta a fejét, átdugta két mellső lába közt, aztán hosszú, szomorú sóhajjal csak ennyit mondott:*

– *Attól tartok, neked van igazad.*

– *Ritkán tévedek – mondta Mackó.*”

(A szövegrészlet nem közli a történet helyét és idejét, az előzményekből azonban mindezt megtudhatjuk.)

A *Micimackó* előbbi részletét azért közöltük, hogy érzékeltesük, milyen szövegalkottatási teendőkkel kell szembenéznünk, ha a gyerekektől valójában elbeszélő fogalmazások készítését várjuk el. Nem elégedhetünk meg tehát pusztán azokkal az elbeszélésekkel, amelyekből hiányzik a párbeszéd, az érdekes, de élethű vagy éppen fantasztikusnak tűnő sztori. A tanításistratégiai kérdés, hogy a fentebb vázolt igényt milyen feltételek, előzmények teljesülése esetén lehet kivitelezni.

Hogyan tanítjuk az elbeszélő fogalmazást?

Az elbeszélés tanításának az a *feltétele*, hogy a gyerekek *tudjanak szóban elbeszélő szöveget alkotni*, illetve az, hogy *rendelkezzenek az akaratlagos írás képességével*.

Tanításának javasolt szakaszai

- I. Az elbeszélő fogalmazás íratásának előkészítése.
- II. Önálló elbeszéléskészítés.
- III. Önkorrekción tanítása a szövegre és a műfajra vonatkozó ismeretek aktualizálásával.
- IV. Elbeszélő fogalmazás készítése kijelölt 2. személy számára.

Megjegyezzük, hogy a fenti szakaszok nem egy fogalmazásíratás szakaszait jelentik. A fogalmazást tanítás anyanyelvórákon előforduló lehetőségeiről, szakaszairól külön szólnunk a tanulásirányítás normáinak ismertetésekor.)

I. A FOGALMAZÁST ELŐKÉSZÍTŐ SZAKASZ

A fogalmazást előkészítő szakasz egyetlen szerepe, hogy a megközelítően azonos teljesítményre képes gyerekek a *tanítóval közösen* fogalmazási tréningeket végezzenek azért, hogy az elbeszélő szövegek műfaji, szövegalkotási és nyelvhelyességi tudnivalóit megismerhessék. Ennek a tanulási szakasznak *három feltétele* van:

- a gyerekek képesek legyenek az akaratlagos írásra;
- tudják, hogy mi a különbség a szöveg és a mondathalmaz között;
- tudjanak szóban szöveget alkotni az elbeszélés ismérveinek megfelelően.

Az előkészítő szakasz megvalósításához a tanítónak rendelkezésére áll a *Nyelvtan, szöveg, helyesírás* tankönyvnek a szövegről szóló része, a *Feladatgyűjtemény Fogalmazás* című fejezete, a *Szóbeli szövegalkotás I–II.* című diasorozat, a *Hangszalag a szóbeli szövegalkotáshoz*, a programunkban pedig a *Mi a szöveg?* című rész szövegtani tudnivalói.

A következőkben – teljességre nem törekedve – felsoroljuk azokat a nagyjából egymásra épülő tanítási eljárásokat, melyek az előkészítő szakaszt jellemzik.

- A) A fogalmazástanítás kezdeteként a *Nyelvtan, szöveg, helyesírás* tankönyv *Mi a szöveg?* című részben található feladatok mintájára készítsen a tanító kis terjedelmű mondathalmazokat és szövegeket. Írja ezeket írásvetítőre vagy táblára, s a gyerekekkel közösen döntsék el, melyik felel meg a *szöveg-nem szöveg* kritériumoknak. E tréningeket hetente kétszer kis csoportokban minden olyan gyerekekkel végezze el, aki tud olvasni.
- B) A szöveg „finomszerkezetének” felismertetése végett szövegelemző gyakorlatok sorát kell végeztetni minden olvasni és írni tudó tanulóval a *Feladatgyűjtemény Fogalmazás* című részének feladatai, valamint az alábbi következő példák alapján.

1. Mondatkapcsolás

Feladattípusai a következők:

- hiányzó kötőszó pótoltatása összetett mondatokban;
- egy tagmondat és a kötőszó ismeretében a másik tagmondat pótoltatása;
- összetett mondatok alkotása két vagy három mondatból, különféle kötőszók használatával.

A tanítás javasolt szakaszai:

Felhasználható taneszközök: a *Nyelvtan, szöveg, helyesírás* tankönyv és a *Feladatgyűjtemény* feladatai.

- a) A pedagógus – mindhárom feladattípus esetében – vetítsen ki egy mintamondatot.
- b) A tanító egészítse ki az összetett mondatot a szükséges kötőszóval vagy egy lehetséges tagmondatl.
- c) A tanulók a minta alapján oldják meg önállóan a tankönyv vagy a *Feladatgyűjtemény* feladatait.
- d) Az előforduló hibákat – a pedagógussal közösen végzett elemzés után – önállóan javítsák a tanulók.

A lehetséges tanulótípusok, és a velük való bánásmód

- ?1 A feladatokkal nehezen megbirkózó tanulók mindig mintakövetés után dolgozzanak! A különféle kötőszók alkalmazását csak alapos begyakoroltatás után egészítse ki újabbakkal a tanító.

2. Hiányzó tematikus főnév pótlása szövegrészletben és névmáshasználat

A tematikus főnévről a bevezető részben már szóltunk. Az egyes mondatok témájukban többféle módon vihetők tovább: más szinonim főnével, névmással, kihagyással, az első mondat főnévének jelzős szerkezettel történő helyettesítésével. A tanítás során a pedagógus valamennyi módot gyakoroltassa.

A tanítás javasolt szakaszai:

- a) A pedagógus vetítsen ki egy felesleges szóismétlést tartalmazó szövegrészletet.
- b) Végezzék el a gyerekek szóban a helyettesítést, ahányféleképpen tudják.
- c) A tanító vetítsen ki egy újabb hibás mondatot. Ezt minden gyerek önállóan javítsa, írásban.
- d) A tanulók önállóan oldjanak meg feladatokat.

3. Részletezés

A gyakoroltatás menete a következő:

- a) Vetítsük ki az alábbi példát!
 - a) *Tegnap a ragadozókról láttunk egy filmet.*
 - b) *Szerepelt benne a párduc, a hiúz, a gepárd, a tigris és az oroszlán.*
- b) Elemezzük a mondatokat a kapcsolódás szempontjából!
– *Keressétek meg az (a) mondatban azt a szót, amelyik a két mondat között megteremti a kapcsolatot!*
- c) Ezután vetítsünk ki pl. egy ilyen mondatot:

Szeretnék jó sok ajándékot karácsonyra!

A feladat az legyen: Írjatok olyan mondatot, amely a kivetítettet részletezi! (Esetleg szóban közösen meg lehet oldani az első ilyen feladatot.)

- d) A továbbiakban több ilyen típusú feladatot oldjanak meg a gyerekek.
- e) A következő lépésben az első mondatot fejtsék meg a gyerekek a részletező mondat alapján.

4. Az alanyváltás jelölése szövegrészletben

A gyerekek írásbeli szövegalkotásában gyakran előforduló hibatípus a következő:

- (a) *Kati figyelmesen olvasta a könyvét.*
- (b) *Odalépett hozzá Balázs.*
- (c) *Közben a fontos dolgokat aláhúzta.*

A (b) mondatnak új alanya van. Alanyváltás történt, a szövegrészlet félreérthető (nem tudjuk, ki húzta alá a fontos dolgokat). A javítás vagy a mondatrend megváltoztatásával ((a), (c), (b)), vagy az alany ismételt megjelölésével történhet. (*Közben Kati a fontos dolgokat aláhúzta.*)

A tanítás javasolt menete

Felhasználható taneszköz: a *Nyelvtan, szöveg, helyesírás* tankönyv feladatai és a gyerekek hibás szövegrészletei.

- a) A tanító vetítsen ki egy alanyváltást tartalmazó szövegrészletet.
- b) A pedagógus állítsa problémahelyzet elé a tanulókat. (Pl.: – *Ki húzta alá a fontos dolgokat?*)
- c) A tanító alakíttassa át a mondatokat úgy, hogy a szöveg egyértelmű legyen.
- d) A tanulók oldjanak meg önállóan feladatokat a tankönyvből és a *Feladatgyűjtemény*ből.

A tanulásirányítás normái

- 0 A tanítás ne hosszas magyarázattal, hanem mintakövetéssel és problémamegoldással történjen.
- 1 A mintamondat elemzése rövid ideig tartson.
- 2 A feladatokat 3 naponként tréningyszerűen végeztesse a tanító.
- 3 A gyerekeknek nem kell „felmondaniuk” a megismert kötőszavakat.

C) *Eseménysor(ok) kiegészítettését, befejeztetését* ugyancsak fontosnak tartjuk az ún. előkészítő szakaszban. Mégpedig azért, mert mind a kiegészítés, mind a befejeztetés „művelete” már olyan írásbeli szövegmunka, amelyet egy más által elkészített szöveg (lényeges, hogy hibátlan szöveg legyen) vezérel. A gyerekek a szövegstruktúrát szem előtt tartva kell megoldani feladatát. Ez lehetővé teszi, hogy a tanító a tanult szövegtani terminusokat használva instruálja a gyerekeket a feladat megoldása során.

A tanítás javasolt menete:

- a) A tanító némán olvastassa el az elbeszélésrészletet.
- b) Egészítse ki a tanulókkal szóban a hiányos szöveget, egy-két mondattal.
- c) A tanulók írják le a szóbeli kiegészítést vagy annak bővített változatát úgy, hogy a mondatok témájukban és szerkesztésükben (szövegkoherencia) is kapcsolódjanak a megadott szövegrészlethez.
- d) A tanulók adjanak címet a kiegészített szövegnek különféle megfogalmazásokban (kijelentés, kérdés, humoros nyelvi forma).

Felhasználásra javasolt taneszköz: a *Nyelvtan, szöveg, helyesírás* tankönyv feladatai.

D) A szövegelemző tréningek után az olvasás- és írásnehézséggel nem küszködő tanulók körében megkezdődhet a tényleges fogalmazás. E fogalmazás „kvázi-fogalmazás”, mivel funkciója nem az informálás vagy befolyásolás, hanem a műfaji és a szövegszerkesztési ismeretek aktualizálása. *A gyerekek közös témáról készítenek elbeszélő fogalmazást* a tanító alapos, szinte minden szövegszerkesztési kérdésre kiterjedő előkészítése után. A fogalmazási teljesítmény abban mutathat egyéni eltérést, hogy az ún. közös téma leírása során miként tudták a tanulók a szövegszerkesztésre vonatkozó ismereteiket (névmásítás, alanyváltás stb.) aktualizálni.

E közös fogalmazásokhoz a következő forrásokat javasoljuk: tetszés szerinti, eseményt ábrázoló kép, diakép; eseménysort ábrázoló képsor, diasor; eseménysort felidéző zörejsor (hangszalag); közösen átélt eseménysor. Tekintve, hogy mindegyik tanulási forrás társas cselekvést, kommunikációt kivetítő témát fogalmaztat meg, közülük a képsor alapján történő fogalmazáson mutatjuk be a tanító teendőit.

A közös témáról készítendő fogalmazás íratásának menete

- a) A tanító vetítse ki a képsort (pl. a répamese képeit) elejétől a végéig. Közölje, hogy időrendben vetíti ki a képeket.
- b) A tanulók gyűjtsék össze – ha kell, többszöri vetítés alapján – a szereplőket, a helyszíneket és az eseményeket, és mondjanak címjavaslatokat. Előzetesen azonban a tanító kerítsen alkalmat a cím szerepének tisztázására. A jó címválasztás érdekében a gyerekek az ismeretterjesztő és az irodalmi szövegek feldolgozásakor végezzenek címelemzést. Ismerjék a jó cím követelményeit. Tudják, hogy a címnek a témát kell összefognia rövid, tömör formában. A jó cím figyelem- és érdeklődésfelkeltő.
- c) Egy gyerek mondjon összefüggő szöveget az egymás után kivetített képek alapján.
- d) Állapítsák meg a tanulók, hogy mely képek „teszik lehetővé” a szereplők megszólalását. Mondjanak is annyi párbeszédet a képek szereplői helyett, amennyit csak a témához kapcsolódva ki tudnak találni.
- e) 1-2 tanuló mondjon a képsor alapján a szereplők lehetséges párbeszédeit is tartalmazó elbeszélést.

- f) Az elhangzó fogalmazásokban javíttassa a tanító az általa felfedezett szövegtani hibákat. Pl.: a tematikus főnév hiányát, a részletezés hiányát, a helytelen névmáshasználatot stb.
- g) Minden fogalmazó gyerek írjon egyedül elbeszélést a képsor alapján úgy, hogy az párbeszédet is tartalmazzon. (Megjegyezzük, hogy a párbeszéd lejegyzésének formáját 1-2 héttel előbb meg kell tanítani, majd gyakoroltatni kell.) A gyerekek tetszés szerint adhatnak címet fogalmazásuknak.
- h) Elkészült fogalmazásukat olvassák el a tanulók, és javítsák ki a szövegüket helyesírási szempontból (színessel, az eddig használt hibajelekkel.)

E) A közös témáról készített elbeszélő fogalmazásokat a tanító maga javítsa szövegszerkesztési szempontból. Minden pedagógus a maga ízlése szerint alakítson ki egy-egy javítási szisztémát. Ennek alapján – lehetőleg minden alkalommal – javíttassa azokat a szövegtani problémákat is, melyek programunkban szerepelnek. Az általa kijavított fogalmazásokat ossza ki a tanulóknak, ismertesse a javítási jeleket és módokat. Alakítsa ki azt az eljárásort, amellyel a gyerekek kijavíthatják saját fogalmazásaikat. (A tükörjavítástól a teljes szöveg újbóli leíratásáig minden módot lehet alkalmazni. Egyre kell ügyelni csupán: a javítással ne gyűlöltessük meg a gyerekekkel a fogalmazást!) E javítások idején az egyes tanulókkal közvetlenül foglalkozzon a tanítás, s az irányítás munkaigényessége miatt 5-6 gyereknél többel egyszerre ne végeztessen fogalmazásjavítást.

Az előkészítő időszakra vonatkozó tanulásirányítási normák

- 4 Minden tanulóra kiterjedően frontális osztálymunka keretében ne végeztessen a tanító elbeszélést előkészítő munkát.
- 5 A szövegelemző tréningek 10-15 percnél hosszabb ideig ne tartsanak.
- 6 Az irodalomtanítás keretében a mesék és az elbeszélések elemzése során szerzett műfaji ismeretekre következetesen építsen a pedagógus a szövegelemző képesség kialakítása során.
- 7 A bevezetés – tárgyalás – befejezés tagolásához nem szabad mereven ragaszkodni. Ha ez egy-egy tanuló szövegében minden különösebb előkészítés nélkül tükröződik, akkor nekik meg kell mutatni a „strukturálás”, a szövegtagolás formai jegyét, a beljebb kezdést. Az ún. hármas tagolás mindenáron való tanításától azonban tartózkodni kell, mert üres, hamis formalizmushoz vezethet.
- 8 A tanév során 5-6 alkalommal írassunk fogalmazást közös témáról.
- 9 Hangsúlyozzuk: a fogalmaztatást nem kell minden tanulóval elkezdni 2. osztályban.

II. AZ ÖNÁLLÓ ELBESZÉLÉSKÉSZÍTÉS

Az elbeszélő fogalmazás előkészítő időszakának részletező leírását azért vállaltuk, hogy érzékeltessük programunk kivitelezőivel: a fogalmazástani tanítást szövegtani alapokra kívánjuk helyezni a stabil – pontosságra törekvő – fogalmazási képesség megszilárdítása érdekében. Célunk az, hogy minden magyar kisiskolás, aki a programunk szerint tanul – gondolatainak kifejezésében akár kreatív, akár nem –, tanuljon meg pontosan, lényegre törően, a kommunikációs normáknak megfelelően fogalmazni. Ugyankor arra is törekszünk, hogy minden tanítványunkból „előhívjuk” az eredetiséget, az alkotókészséget. Ezért

szorgalmazzuk már 2. osztálytól kezdődően a *szabad témaválasztáson alapuló önálló elbeszélés-készítést*.

Ennek a munkának a *javasolt menete* a következő:

- a) szabad témaválasztás;
- b) a téma leszűkítése pontos, eredeti címmel;
- c) önálló fogalmazás;
- d) önkorrekción a helyesírás szempontjából.

A fenti sorrend egyben a munka időrendjét is mutatja. Az egyes szakaszok kivitelezéséhez mutatunk néhány ötletet:

- a) A sikeres önálló fogalmazás *feltétele*, hogy a tanulóknak legyen mondanivalójuk a témáról, legyen fogalmazási kedvük. Ugyancsak feltétel, hogy rendelkezzenek pontos és biztos információkkal, elegendő, felidézhető és szubjektíve színes élményanyaggal. E feltételek biztosítása érdekében azoknak a gyerekeknek, akik témaszegények, a tanító témaötletek sorozatát kínálja föl. Például
 - egy zörejsor lejátszásával;
 - egy groteszk diakép kivetítésével;
 - témajavaslatokkal (álom; aktuális élmény; nem a valóságra, hanem a fantasztikumra épülő sztori stb.).
- b) *A téma leszűkítése pontos, eredeti címmel.* (Vö.: a címadásról elírtakkal, az előkészítő szakaszban.)
- c) *Az önállóan választott témával kapcsolatos események párbeszéd leírása.* A leírás menetében ne zavarjuk a gyerekeket! Ne zaklassuk őket „jótanácsokkal”! Adjunk bőséges időt arra, hogy választott témájukat kifejtessék!
- d) Az elkészített szövegeket helyesírási szempontból javítva adják át a gyerekek a tanítónak.

III. AZ ÖNÁLLÓAN KÉSZÍTETT ELBESZÉLŐ SZÖVEGEK ÖNKORREKCIÓJÁNAK TANÍTÁSA

Az önkorrekcións képesség kialakítása programunkat többszörösen átszövő törekvés. Tanítását a következő menet szerint javasoljuk.

- a) A tanító a gyerekek egyik szabadon választott témáról készült fogalmazását dolgozza fel a következő módon: készítsen táblázatot, amely tartalmazza a legtipikusabb szöveg- és szerkesztési hibákat, illetve a fogalmazó gyerekek nevét. A táblázatban tüntesse fel, hogy a feldolgozott fogalmazásban melyik tanuló melyik hibatípusból hányat követett el. Így birtokába jut annak az információnak, hogy az egyes tanulók mely hibatípusokat követik el leggyakrabban. (Megjegyezzük: a feldolgozás során ne jelöljük a fogalmazásokban a hibákat, csupán számláljuk meg azokat!)
- b) A tanulók tipikus hibáira vonatkozó információk birtokában egy következő alkalommal az egyik – erre alkalmas – hibás fogalmazást írja táblára vagy írásvetítőre a tanító, majd a fogalmazó gyerekekkel közösen javítsák ki a szöveg hibáit. A javításhoz kapjanak a gyerekek ilyen instrukciókat:

– Olvassátok el a fogalmazást! Nézzétek meg, mindenütt helyes-e a mondatok sorrendje! Ha nem, próbáljátok javítani a hibát!

– *Most azt nézzétek meg, nincs-e szükség névmáshasználatra! Ha igen, hogyan lehet javítani a szöveget? Stb.*

Így egy alkalommal 4-5 szempont alapján javítható a fogalmazás. (Szempontonként mindig a gyerekek típushibái szerepeljenek elsősorban! Természetesen nem elég a hibákat regisztrálni, hanem a javítást is rá kell vezetni a szövegre.)

Segítségül felsoroljuk a 2. osztályban fejlesztendő szövegjavítási képességeket:

- az időrendnek megfelelő mondatrend megtalálása;
- párbeszéd jelölése;
- tematikus főnév használata;
- névmáshasználat;
- az eseménysornak megfelelő alanyhasználat (alanyváltás);
- helyes kötőszóhasználat a tagmondathatárokon;
- részletezés.

c) A közös javítás után minden gyerek kézbe veheti a fogalmazását, s azt egy, a tanító által adott szempont szerint javítsa. (Jelölje a hibákat.) Mivel ez a munka erős koncentrációt igényel, egy alkalommal két-háromnál több szempont szerint ne javíttassunk!

d) A gyerekek által hibajelekkel és betoldásokkal, fölírásokkal ellátott fogalmazásokat újból nézze át a pedagógus, majd javítsa a bennük maradt hibákat, s – ha szükséges – írassa le a javított, hibátlan szövegű fogalmazást a gyerekekkel. (Egyéni mérlegelés alapján döntsön a tanító!)

IV. ELBESZÉLÉSKÉSZÍTÉS ÖNÁLLÓAN A 2. SZEMÉLY, AZ OLVASÓ MEGVÁLASZTÁSÁVAL

Az elbeszélés íratásának e szakasza nem a műfaj, nem a szövegszerkesztés szempontjából jelent új feladatot a gyerekeknek, hanem a valóságos vagy a fiktív olvasónak a témába való beavatottsága szempontjából. Ez annyit jelent, hogy életszerű feladathelyzetbe hozzuk a gyerekeket. Hiszen a levélíró – aki egy sztorit mesél el – s az újságíró – aki riportot készít – mindenkor figyelembe veszi olvasóját, annak előismereteit. Feltételezi, hogy az mit tudhat, mit nem. Rejtetten vagy bevallottan tisztázza előfeltevéseit, s annak megfelelően részletez, alkalmaz utalásokat stb. Az ilyen igényű írásos szövegalkotás képessége a felnőttek nagy hányadánál alig alakult ki. Éppen ezért fejlesztését korán kell elkezdni, és szinte évtizednyi ideig kell gyakoroltatni. 2. osztályban e munkát épp csak elkezdjük. A munka elkezdésének *feltétele*, hogy a gyerekek saját, önállóan készített elbeszélésüket a szövegszerkesztés szempontjait figyelembe véve tudják elemezni, és a szóbeli szövegalkotás során tudjanak alkalmazkodni a 2. személyhez. Végezzenek további leírt elbeszélő szövegeken kommunikációs szempontú elemzést úgy, hogy ők maguk legyenek a befogadók, az ún. 2. személy, s e „pozíciójukból” ítélik meg, hogy az általuk elemzett elbeszélés, elbeszélő fogalmazás kielégíti-e információigényüket, elég pontos-e stb.

A tanítás menete megegyezik a III. b)–d) alatt leírtakkal. Csupán néhány megjegyzéssel egészítjük ki ezeket. A 2. személy lehetséges ismereteit a témáról már a szövegalkotás során is figyelembe vehetik a tanulók, nem csak az önkorrekciónál. Írathatunk fogalmazást közös témáról, ekkor a gyerekek maguk választhatják meg, ki legyen az olvasójuk. A gyakoroltatás másik lehetőségeként szabadon választott témáról írhatnak a gyerekek egy – a

tanító által vagy a gyerekek közös döntéseként – megjelölt 2. személynek. Az önkorrekciós képességet itt nem gyakoroltatjuk, az a későbbi osztályok feladata lesz. Ezért az elkészült fogalmazásokat a tanítónak kell kijavítania, figyelembe véve, hogy a tanulók egyenként kit választottak olvasójuknak, azaz 2. személynek. A javításkor azt kell ellenőrizni, hogy a gyerekek a fogalmazás során milyen mértékben képesek olvasójuk előzetes ismereteinek számbavételére és szem előtt tartására. Az elbeszélő fogalmazásnak ezt a 2. személy szempontjával nehezített változatát természetesen csak az igazán jó teljesítményt nyújtó tanulókkal lehet végeztetni. Ebből következik, hogy a javítást egyénre szabottan kell megszervezni.

A tanulásirányítás normái

10 Elegendő, ha a második osztályban fogalmazást tanuló gyerekek 3-4 önálló elbeszélést írnak év végéig.

11 A szövegjavítási tréningeket az előkészítő szakasz után is folyamatosan, szinte naponta kell végeztetni.

Mit jelent a hírírás tanítása?

A hír definícióját az olvasástanításról szóló részben már közöltük. E nagyon tömör publicisztikai szövegtípus íratását két céllal tanítjuk. Egyrészt azért, mert a gyerekek néhány rövid hír megírása után jól átlátják az ilyen műfajú szövegek szerkezetét. Az így kialakult képesség a napilapok, a képújság stb. által közölt rövid hírek hatékonyabb, gyorsabb megértését segíti elő. Másrészt, mivel a hír az elbeszéléshez hasonló módon épül fel (viszont annál jóval rövidebb, kötöttebb), anélkül, hogy túl sok újabb szövegszerkesztési ismeretre lenne szükségük a tanulóknak, a hírírás révén a gyerekek szövegtömörítő képességét is fejlesztjük.

Hogyan tanítjuk?

A hírírás elengedhetetlen *feltétele* az, hogy a fogalmazó gyerekek rendelkezzenek az akaratlagos írás képességével. A hír írásának gyakoroltatásához felhasználhatók a *Nyelvtan, szöveg, helyesírás* tankönyv feladatai, valamint a tanító és a gyerekek által összegyűjtött újsághírek. Az alábbiakban e fejlesztő munka általunk javasolt szakaszait mutatjuk be.

A tanítás szakaszai

- a) Újsághír vagy a tanító által szerkesztett hír elemzése műfaji szempontból (cím, hely, idő, esemény).
- b) Hiányos hír kiegészítése.
- c) Hibásan szerkesztett (terjengős) hír szűkítése a témához közvetlenül nem tartozó információkkal.
- d) Hír írása önállóan.
- e) Önkorrekció a hír műfaji követelményeinek megfelelően.

S most lássuk e szakaszok bővebb kifejtését!

- a) *Újsághír vagy a tanító által szerkesztett hír elemzése műfaji szempontból*
- b) Vetítsen ki a pedagógus egy hírt az írásvetítőn (vagy írja azt a táblára).

- c) A tanulók – a szöveg néma olvasása után – keressék meg az eseményt, annak helyét, idejét, körülményeit, a hír címét, a szereplőket (vagy az érintett személyeket)
- d) Ezután elemezzék a gyerekek a kivetített hírt az alábbi szempontok alapján:
- *Miért jó a hír címe?* (Rövid, a témát foglalja össze. Megjegyezzük, hogy a rövid hírt ritkán vezeti be cím, így ez az elemzési szempont adott esetben el is hagyható.)
 - *Mi a célja a címnek?* (Figyelemfelkeltés.)
4. A gyermekfolyóiratok hírovatában szereplő hírekben keressék meg a tanulók a kommunikáció tényezőit. Ehhez ilyen feladatokat kaphatnak:
- *Húzzátok alá pirossal az esemény helyét!*
 - *Tegyetek csillagot a szereplők megjelölése fölé!*
 - *Jelöljétek az események időrendjét számozással!* Stb.

b) *Hiányos hír kiegészítése*

1. A tanulók – egy hír elemzése közben – a tanítóval közösen idézzék föl a hír műfaji jellemzőit.
2. Oldják meg önállóan a *Nyelvtan, szöveg, helyesírás* tankönyv kiegészítést igénylő feladatait, melyeknek szövegeiből hiányzik a helyszín, a szereplő stb.

c) *Hibásan szerkesztett (terjengős) hír szűkítése a témához közvetlenül nem tartozó információkkal*

1. A gyerekek a tanítóval közösen idézzék föl a hír műfaji jellemzőit.
2. Önállóan oldják meg a tankönyv szűkítést igénylő feladatait.

d) *Önálló hírkészítés*

1. A tanulók válasszanak témát a híráráshoz. Ha ez nehézséget okoz számukra, a tanító emlékeztesse őket olyan, a közelmúltban lezajlott eseményekre, amelyek legalább az osztály faliújságján szerepelhetnek hírként. (Megjegyezzük: a tanulók önállóan kezdetben csak a valóban velük vagy a környezetükben megtörtént eseményekről készítsenek hírt!)
2. Ha szükséges és nem erőltetett, adhatnak címet is az általuk írt hírek a választott téma alapján.
3. Ezután szerkesszék meg és írják le a hírt a tanulók a műfaji követelményeknek megfelelően.

e) *Önkorrekció a hír műfaji követelményeinek megfelelően*

1. A tanulók a következő kérdések segítségével javíthatják szövegüket:
 - *Szerepel-e a hírben az esemény?*
 - *Megtalálható-e benne az esemény helye, ideje, körülményeinek rövid leírása?*
 - *Lehet-e úgy szűkíteni a hírt, hogy mégis minden lényeges információt megtudjon az olvasó?*
2. Ha szükséges, e szempontok alapján javítsák a gyerekek a munkájukat.
3. Ellenőrizendő, hogy a hír mondatai jól szerkesztettek, érthetőek-e. A javítás e szempontból megegyezhet az elbeszélésről a 200–201. lapon írtakkal.

A tanulásirányítás normái

12 A hírek műfaji sajátosságainak felidézése rövid ideig, egy mintaként választott hír elemzésével történjen.

13 A tanulók az elkészült aktuális hírek közül a legjobbakat tegyék ki a faliújságra.

Mit jelent a hirdetés írásának tanítása?

A hirdetés publicisztikai műfaj. Gondoljunk arra, hogy az apróhirdetések a napi- és hetilapok terjedelmének mekkora hányadát foglalják le, s a hirdetések szolgálatában külön napilapok, szórólapok állnak. De hirdetés ez az útszéli fára kiragasztott szöveg is:

Olaj kájha csövel
együtt elado olcsón!
Cím: Vass Péterék
Őszibarack u. 19.

A hirdetés bárhol „jelenik meg”, szükséges, hogy tömör, rövid legyen és felhívó jellegű. Második osztályban nem az előzőekben leírt apróhirdetést tanítjuk, hanem a szóban már 1. osztálytól kezdve gyakorolt „mindennapi” jellegű hirdetés készítését. Tehát a gyerekek életével kapcsolatos témájú, nekik szóló vagy általuk más gyerekeknek készíthető, valóságos eseményeket hirdető szövegek írását gyakoroltatjuk. E hirdetések valamely *elkövetkező eseményről* értesítenek, magukban foglalják az esemény *helyszínét, idejét*. Ezek mellett megjelölik az *érintett személyeket*. Szerkesztésük tehát hasonlít a hír szerkesztéséhez. A hirdetés azonban csaknem mindig magában foglal valamilyen *feladatot* is (*A beíratáshoz kérjük, hozzák magukkal a személyi igazolványukat!*)

Hogyan tanítjuk?

A hirdetés íratásának *feltétele*, hogy a tanulók tudjanak szóban hirdetni, illetve az is, hogy rendelkezzenek az akaratlagos írás képességével. Az írásbeli hirdetéskészítéshez felhasználható a *Nyelvtan, szöveg, helyesírás* tankönyv.

A tanítás lehetséges szakaszai

- a) Egy újságból kiemelt vagy a tanító által szerkesztett hirdetés elemzése a műfaji sajátosságok szempontjából.
- b) Hiányos hirdetés kiegészítése.
- c) Terjengős hirdetés szűkítése a felesleges információkkal.
- d) Hír és hirdetés összehasonlítása.
- e) Önálló hirdetésírás.
- f) Önkorrekción a hirdetés műfaji jellemzőinek megfelelően.

E javasolt szakaszokat a továbbiakban részletesebben is leírjuk.

a) *Hirdetés elemzése a műfaj szempontjából*

- b) A tanító vetítsen ki egy mintául szolgáló hirdetést. A tanulók a szöveg néma elolvasása után keressék meg a 2. és az 1. személyt, az eseményt, annak helyét, idejét, valamint a 2. személy teendőit.
- c) Összegezzék a hirdetés műfaji sajátosságait.
- d) A tanulók önállóan elemezzenek hirdetéseket. Ennek módja megegyezhet a hírkészítésről az a) pont alatt leírtakkal. Tisztázzák a gyerekek a formai követelményeket is:
 - többnyire külön sorban szerepel a megszólítás, mint a levélben;
 - a hirdetés szövege leggyakrabban egyetlen bekezdésnyi;
 - az aláírás a hirdetés szövege alatt áll.

b) Hiányos hirdetés kiegészítése

1. Egy hirdetés önálló elemeztetésével idéztessük fel a műfaji jellemzőket!
2. Egészítsenek ki a tanulók hiányos hirdetéseket önállóan, a tankönyv feladatai alapján.

c) A terjengős hirdetés veszít expresszivitásából bőbeszédűsége miatt, azaz nem tölti be felhívó funkcióját. Ezért gyakoroltatjuk a *terjengős hirdetések szűkítését* (a bennük lévő fölösleges információk törlését).

1. Először a hirdetés műfaji jellemzőinek felidézése történjék egy hirdetés adott szempontok alapján történő önálló elemeztetésével.
2. Ezután a tankönyv szűkítést igénylő feladatait oldják meg önállóan a gyerekek.

d) Hír és hirdetés összehasonlítása

1. A tanító vetítsen ki egy mintául szolgáló hírt és hirdetést!
2. Kerestesse meg azokat az adatokat, amelyek mindkét műfajban szerepelnek (hely, idő, esemény)!
3. Ezután kerestesse meg a két műfaj közti eltéréseket!
 - A hír egy már megtörtént eseményről tájékoztat, a hirdetés pedig egy elkövetkező eseményre hívja fel a figyelmet.
 - A hirdetés pontosan megjelöli a 2. személyt, közli lehetséges tennivalóit.
 - A hirdetésben megjelenik az 1. személy, a hírben nem.
 - A hirdetésben lehetnek érzelmi jellegű utalások, a hírben nem.
4. Közösen, szóban alakítsanak át a gyerekek egy hirdetést hírré, majd önállóan írják le a hírt.

e) Önálló hirdetéskészítés

1. A tanulók válasszanak témát a hirdetéshez. (Erről lásd a d/1. pont alattiakat!)
2. A 2. személy legyen valóságos, elérhető. Még a hirdetésírás megkezdése előtt beszélje meg a tanító minden tanulóval, hogy az általuk választott témáról kinek írnak hirdetést (ki a 2. személy). A megszólítás formáját a gyerek döntse el!
3. Ezután következik az esemény helyének, idejének, körülményeinek pontos megfogalmazása.
4. A 2. személy tennivalóinak közlése a következő lépés.
5. Jelöljék meg a tanulók az 1. személyt aláírással.

f) Önkorrekción a hirdetés műfaji jellemzőinek megfelelően

1. Juttassák el a tanulók az elkészült hirdetést a 2. személyhez (ha lehet és ha érdemes).
2. A 2. személy esetleges kérdései alapján javítsák hirdetésüket. Ha a 2. személy nem elérhető, akkor javítsanak a hirdetés műfaji sajátosságainak számbavétele alapján.
3. Jól szerkesztettek, érthetők-e a mondatok a hirdetésben? Ha nem, a szövegtani (mondatszerkesztési) hibákat is javítani kell.

A tanulásirányítás normái

- 14 A hirdetés műfaji jellemzőinek felidézése mindig rövid ideig tartson, és mindig egy mintául szolgáló hirdetés elemzése közben történjék.
- 15 A tanulók az elkészült hirdetéseket juttassák el a 2. személyhez!
- 16 Hirdetéseket egész évben szerkesszenek a tanulók az aktuális eseményekhez kapcsolódva!
- 17 A tanulók valóságos eseményekről írjanak híreket!

Felhasznált irodalom

KIEFER FERENC: *Az előfeltevések elmélete*. Budapest, 1983. Akadémiai Kiadó. 258 p.

KIEFER FERENC: *Szövegelmélet – szöveggrammatika – szövegnyelvészet*. = *Magyar Nyelvőr*. 1979. 2. szám. 216–225. p.

NAGY FERENC: *Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába*. Egyetemi jegyzet. Budapest, 1980. Tankönyvkiadó.